

שואה ללא חנופה וללא כזב

ירושלמי מגילה סוף פרק ג – בין נביאים לאנשי הכנסת הגדולה

ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי: למה נקראו אנשי כנסת הגדולה? שהחזירו את הגדולה ליושנה.

א"ר פנחס: משה התקין מטבע של תפילה: "האל הגדול הגיבור והנורא" [דברים י ז].¹

ירמיה אמר: "האל הגדול הגיבור" [ירמיהו לב יח] ולא אמר "נורא". ולמה הוא גיבור? לזה נאה להקרות גיבור שהוא רואה חורבן ביתו ושותק. ולמה לא אמר "נורא"? אין נורא אלא בית המקדש, דכתיב: "נורא אלהים ממקדשך" [תהילים סח לו].²

דניאל אמר: "האל הגדול והנורא" [דניאל ט ד]. ולמה לא אמר גיבור? בניו מסורים בקולרין, איכן היא גבורתו? ולמה הוא אמר "נורא"? לזה נאה להקרות נורא - בנוראות שעשה עמנו בכבשן האש.³

וכיון שעמדו אנשי כנסת הגדולה, החזירו את הגדולה ליושנה: "ויעתה אלהינו האל הגדול הגבור והנורא שומר הברית והחסד אלימפט לפניך את כל התלאה אשר מצאתנו למלכינו לשרינו ולכהנינו ולנביאנו ולאבתינו ולכל עמך מימי מלכי אשור עד היום הזה" [נחמיה ט לב].⁴

ובשר ודם יש בו כח ליתן קצבה בדברים הללו?⁵ א"ר יצחק בר לעזר: יודעין הן הנביאין שאלוהן אמיתי ואינן מחניפין לו.⁶

בבלי יומא דף סט עמוד ב – לא מכזבים לקב"ה

אמר רבי יהושע בן לוי: למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה - שהחזירו עטרה ליושנה. אתא משה אמר: "האל הגדול הגיבור והנורא". אתא ירמיה ואמר: נכרים מקרקרין בהיכלו, איה נוראותיו? לא אמר "נורא".⁷ אתא

¹ ראו הפסוק במלואו בדברים י ז, פרשת עקב: "כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדני האדנים האל הגדול הגבור והנורא אשר לא ישא פנים ולא יקח שחד". (ראו דברינו [אלוהי האלוהים](#) בפרשת עקב). אולי בסיומת הפסוק: "אשר לא יקח שחד" מרמז הפסוק לדרשה שתבוא (הגם שאין זה פשט הפסוק).

² ראו הפסוק במלואו בירמיהו לב יח: "עשה חסד לאלפים ומשלם עון אבות אלהיך בניהם אחריהם האל הגדול הגבור ה' צבאות שמו", שלכאורה איננו פסוק קשה ומזכיר את "ג המידות שעליהן אנו תוקעים יתדותינו בימי הרחמים והסליחות (ראו דברינו [שבע מידות כנגד יג מידות](#) בפרשת שלח לך). התשובה טמונה בהקשר הכולל של נבואה זו, בה מצטווה ירמיהו לגאול את השדה של חנמאל דודו, כאשר כבר ברור שהארץ ניתנה בידי הכשדים וגורלם של ירושלים והמקדש נחרצו. ראו מספר פסוקים בהמשך את דברי ירמיהו לקב"ה: "הנה הסללות באו העיר ללכה והעיר נתנה ביד הפשדים הנלחמים עליה מפני החרב והרעב והדבר אשר דברת היה והנך ראה: ואתה אמרת אלי אדני ה' קנה לך השדה בקסף והעד עדים והעיר נתנה ביד הפשדים". נראה שהמילים "והנך רואה" הם המילים הקשות, אשר מזכירות את דברי בעל תהלים בראש פרק י: "למה ה' תעמד ברחוק תעלים לעתות בצרה". ראו בראשית רבה מט י למי ה' מחריש על דבריהם הקשים. ראו גם דברינו [נאות השדה בענתות](#) בפרשת בהר.

³ "נורא" אמר דניאל בשל הצלתו והצלת חנניה, מישאל ועזריה מכבשן האש (דניאל פרק ג). אבל השמטת "הגיבור" היא בשל המשך שוממות ירושלים וחורבנה. ראו פרק ט בדניאל שהוא תפילה על ירושלים והמקדש ושם פסוקים רבים שנלקחו לנפילת אפים וסליחות, כגון: "לך אדני הצדקה ולנו בשות הפנים", "לאדני אלהינו הרחמים והסלחות כי מרדנו בו", "אדני שמעה אדני סלחה אדני הקשיבה ונשה אל תאחר למענך אלהי כישמך נקרא על עירך ועל עמך" ועוד. שימו לב להבדל בין ירמיהו ודניאל. ירמיהו נביא החורבן מכנה את הקב"ה "גיבור" שרואה חורבן ביתו ושותק, ואילו דניאל משמיט את ה"גיבור" בשל המשכות החורבן והתמהמהות השיבה לציון. (למה לא עלה לארץ כשבי ציון, עזרא ונחמיה?).

⁴ קטע מנאום / תפילת נחמיה, במעמד כריתת האמנה של שבי ציון בתחילת בית שני, הכולל גם סקירה היסטורית רחבה, (ראו דברינו [סקירות היסטוריות במקרא](#) בפרשת מסעי). ראו פסוק קודם שם, המסכם את הסקירה ההיסטורית המסתיימת בגלות בית ראשון: "וּבְרַחֲמֵיךָ הַרְבִּים לֹא־עֲשִׂיתָם כְּלָהּ וְלֹא עֲזַבְתָּם כִּי אֶלְחָנוּן וְרַחוּם אָתָּה". נחמיה ועזרא, תחילת תקופת אנשי הכנסת הגדולה, מרגישים שעם כל הכאב והאבדן והחזרה לארץ במספרים קטנים, ניתן לחזור ולומר: "האל הגדול הגיבור והנורא". ניתן לחזור למטבע התפילה שהתקין משה. אבל שים לב גם לטרוניה של נחמיה הבאה לידי ביטוי במילים: "אלימפט לפניך את כל התלאה אשר מצאתנו". אי אפשר למחוק את העבר, אומר נחמיה, ואל ימעת הוא בעיניך ריבונו של עולם. אנחנו, שבי ציון המעטים, נחזיר עטרה ליושנה עם כל הכאב. ואתה הקב"ה, גם אתה תתן חלקך: תשוב תרחם ציון ותחזיר עטרתה לראשה.

⁵ היינו, כיצד יכלו ירמיהו ודניאל לתת קצבה לתארי של הקב"ה, להשמיט שניים מהתארים שמשם עיטר בהם אותו? אין להרבות ולהפריז בתארי הקב"ה ואין להוסיף על אותם שלושה (ארבעה?) תארים שמשם טבע. ראו גמרא ברכות לג ע"ב: "סיימתניהו לכולהו שבחי דמרך? למה לי כולי האי? אגן הני תלת דאמרין - אי לאו דאמרניהו משה רבינו באורייתא, ואתו אנשי כנסת הגדולה ותקניניהו בתפלה - לא הוינן יכולין למימר להו, ואת אמרת כולי האי וזאת!". אבל גם אין לקצוב ולמעט ממטבע שקבע משה. אז כיצד היה לירמיהו ודניאל הכח לתת קצבה למטבע שהתקין משה?

⁶ ראו פירוש קרבן העדה על הדף בירושלמי שם: "שאלוהיהן אמתי - מסכים על האמת. ואינן מחניפין לו - ואומרים האמת כי לא לפנינו חנף יבוא". ראו הפסוקים באיוב יג טו-טז: "הן קטלני לא לו אגחל אדדרכי אלפניו אוכיח: גסהואלי לישועה כילא לפניו חנף יבוא". וכל הפרק שם, וכל ספר איוב אולי, מתמקדים במוטיב אי-החנופה לקב"ה. ראו גם איוב כג ד: "אערכה לפניו משפט ופי אגמלא תוכחות". השילוב של ייחול לקב"ה יחד עם אי החנופה לו, עם עמידה מול הקב"ה בתוכחה ובעריכת משפט (כפל משמעות), הוא מסודות האמונה וסתריה. אי אפשר להפנים את הקורות והאירועים ולעמוד על מלוא משמעותם, ממקום של חנופה. מותר לאדם לבוא בחשבון עם ריבונו של עולם. ראו דברינו [הטיחו דברים כלפי מעלה](#) בפרשת שלח לך.

⁷ יש פה אולי משחק מילים בין נורא בעברית ונורא בארמית. אש - נורא מכלה את המקדש שנקרא "נורא" ואיך נאמר האל הנורא?

דניאל, אמר: נכרים משתעבדים בבניו, איה גבורותיו? לא אמר "גיבור". אתו אינהו ואמרו: אדרבה, זו היא גבורת גבורתו שכובש את יצרו, שנותן ארך אפים לרשעים. ואלו הן נוראותיו - שאלמלא מוראו של הקב"ה היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות? ורבנן היכי עבדי הכי ועקרי תקנתא דתקין משה!⁸ - אמר רבי אלעזר: מתוך שידועין בהקדוש ברוך הוא שאמתי הוא, לפיכך לא כיזבו בו.⁹

מסכת ברכות דף לב עמוד א – משה מטיח דברים

ואמר רבי אלעזר: משה הטיח דברים כלפי מעלה, שנאמר: "ויתפלל משה אל ה' " (במדבר יא ב), אל תקרי "אל ה' ", אלא: "על ה' ".¹⁰

מה היינו צריכים לעשות אחרי השואה? להשמיט את "הנורא" כירמיהו, את "הגיבור" כדניאל, או שמא את שניהם? או אולי אנחנו כדור שבי ציון, אולי אנחנו כמו אנשי הכנסת הגדולה, שבזכות החירות שקבלנו יכולים לחזור למטבע הלשון שטבע משה ולשוב לסידור התפילה שהחזיקו סבותינו וסבות סבותינו טרם השואה?

זכורני שיעור שהעביר הרב שלמה יוסף כהנמן זצ"ל באורח חיים הלכות תפילה, כמנהגו מידי בוקר לאחר תפילת שחרית, וכשהגיע לתפילת אב הרחמים נשנק קולו ופנה לתלמידים בשאלה: מי יודע אימתי ובגין מה נתקנה תפילה זו. משלא נענה, פתח בהסבר על גזירות תתנ"ו ופרעות מסעי הצלב באשכנז "לפני כתשע מאות שנה". בהמשך דבריו פנה בשאלה שנייה, ספק לתלמידים ספק לעצמו: כיצד זה יש לנו תפילה כבר מאות בשנים על הרוגי מסעי הצלב (גזירות תתנ"ו), שמשערים שהיו כמה אלפים בודדים, ואין לנו תפילה על ששת המיליונים שנרצחו לפני כמה עשרות שנים? השתררה דומייה מוחלטת באולם הישיבה. התשובה שהוא נתן כששבר את הדומייה, הייתה שבשואה נהרגו גם אותם שהיה בכוחם לתקן תקנות ולהכניס שינויים במחזור תפילותינו, להכניס תפילות ופיוטים לסידור התפילה. ועד היום אינני יודע כיצד להעריך תשובה זו ...

אנו, אין בנו כח לא לקצר בתפילה, לא לתקן תפילה, לא להוסיף פיוט קטן לסידור תפילותינו, אפילו לא לשנות את סדר הדברים ולהגיד בכל שבת קודם תפילת אב הרחמים ואח"כ תפילה לשלום המדינה.¹¹ בוודאי שאין לנו כח לתבוע את הקב"ה לדין תורה ולהטיח דברים כלפי מעלה. אין בנו כח ליתן קצבה או לתהות תהייה. רק לעמוד דומיה בצפירה ולהרהר ... האם חנפים אנחנו, או סתם חלשים

מספרים, שפעם במחנה המוות אושוויץ בסיום יום העבודה ניגש יהודי בשם מויש'לה לרב וביקש שיערוך עבורו "דין תורה". - צריך שלשה רבנים בשביל דין תורה, אמר הרב. - נו, ענה מויש'לה, באושוויץ לצערנו לא חסרים רבנים.

⁸ "רבנן" הם ירמיהו ודניאל. בלשון הירושלמי: "בשר ודם" ובלשון הבבלי: "רבנן".

⁹ דרשת הירושלמי הגיעה לבלל (ראו שם: "במערבא מתני הכל") בשינויים קלים. אחד מהם הוא "לא כיזבו בו" במקום "אינם מחניפים לו". איזו היא לשון נועזת יותר? ומדוע שינה הבבלי מנוסח הירושלמי? לכאורה, שניהם לשונות רבי עוצמה, כל אחד בסגנונו, אך לנו נראית לשון הירושלמי "שאינם מחניפים לו" נועזת יותר. במקומות רבים דורשים חז"ל כנגד חנופה ו"כת החניפים" שאינה זוכה לקבל פני השכינה, ראו גמרא סוטה מב ע"א. ושם גם דרשת ר' אלעזר: "כל עדה שיש בה חנופה - לסוף גולה". אדם מאמין לא יכול להיות חנוף, גם ובפרט לא כלפי הקב"ה: "כי לא לפניו חנף יבוא". אבל גם לשון "כיזבו בו" היא נועזת דיה. הקב"ה הכיזב כביכול את מאמיניו והם "לא זכבו בו". ולגבי כוחם של אנשי הכנסת הגדולה לחזור ולהאמין בלי חנופה ובלי כזב, בשיבת ציון, ראו בשני המקורות, שהכל מתחיל בהתכנסות העם בראש השנה, נחמיה פרק ח, בו עזרא עומד "על מגדל עץ אשר עשו לדבר", "ויברך עזרא את ה' אלהים הגדול". ונחלקו חכמים אם "הגדול" הוא השם המפורש, או "האל הגדול הגיבור והנורא". כבר שם, עוד לפני טכס כריתת האמנה ע"י עזרא ונחמיה הנזכר בפרק ט שהיה בל"ד בתשרי, חוזרים שבי ציון, הם ראשית אנשי הכנסת הגדולה, למטבע התפילה שהתקין משה. הירושלמי לא מסביר בדיוק למה (אנחנו ניסינו להסביר בהערה 4 לעיל), אך הבבלי מסביר: "הגיבור" הוחזר משום שהקב"ה הוא גיבור שכובש את יצרו ונותן ארך אפים לרשעים. ו"הנורא" - שאלמלא מוראו של הקב"ה היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות? - תיתי להם. האם אנחנו יכולים לומר שבעת ששישה מיליונים מבני העם היהודי הושמדו היה הקב"ה בבחינת "גיבור שכובש את יצרו ונותן ארך אפים לרשעים"? ומוראו שיקיים אומה אחת בין האומות - הנאצים ועוזריהם הרבים - היכן היה?

¹⁰ משה הוא שהתקין מטבע של תפילה: "האל הגדול הגיבור והנורא", אבל הוא גם זה שברגע האמת, הטיח דברים כלפי שמים. וממנו למדו אליהו, חנה ולמפרע גם נח. ראו שוב דברינו [הטיחו דברים כלפי מעלה](#) בפרשת שלח לך. אבל דניאל וירמיהו לא מתפרצים ולא מטיחים דברים ברגע של רגש נסער, אלא בשקט משנים מטבע תפילה שתיקן משה. הם אינם מחניפים לקב"ה, הם לא יכולים להוציא דבר שקר מפיהם. בהיבט זה, נראה שהירושלמי לעיל הוא יחיד ומיוחד. לא מצאנו (אינה ראייה) לו מקבילה בשום מקום, גם לא אזכורים בפרשנים, מדרשים ואף לא דברי חסידות, למשל. ואם משהו ימצא, אנה יודיענו בהקדם. אם נכונה השערתנו, אזי ירושלמי זה הוא קול מהדהד בעוצמה כה חזקה ומיוחדת, עד שמלבד פרשני הירושלמי: קרבן העדה, פני משה ואחרים, לא התייחסו אליו דרשנים ופרשנים אחרים.

¹¹ ראו דברינו [מיקומה של התפילה לשלום המדינה](#) ביום העצמאות. ובאמת, יש לציין שלאחרונה הולכים ומוסיפים פיוטים לזכרון השואה בקינות לתשעה באב, כמו הפיוט [אלי אלי בכי נפשי](#) של יהודה לייב ביאלר.

ישבו הרבנים, מסביבם יהודים רבים, ושאלו: נו מוישליה, נגד מי יש לך דין תורה? נגד הקב"ה, ענה מוישליה. הנה תראו, יהודי ירא שמים אני, מקפיד ושומר על קלה כבחמורה, כזה הייתי גם בהיותי בלודז' עם אשתי ועשרת ילדיי. עשיתי בדיוק מה שהקב"ה ציווה אותנו בתורה. אבל אז, בלי הודעה מוקדמת ובלי כל סיבה, שלח הקב"ה את הגרמנים ימ"ש והם לקחו את אשתי ואת ילדיי, והנה אני כאן איתכם במחנה, עובד מצאת החמה ועד צאת הנשמה. אם כן, אני תובע את ה'רבונו של עולם' לדין תורה. יש בקהל מישהו שמוכן להיות הסניגור של ה'רבונו של עולם'? שאלו הרבנים. אבל נעבעך באושוויץ לא היו לו ל'רבונו של עולם' הרבה סניגורים. יצאו הרבנים ודנו ב'דין תורה' חצי שעה. בסיום, שבו לומר את פסק הדין: ובכן מוישליה, דנו ושקלנו והנה הגענו למסקנה ברורה: אתה צודק, אתה זכאי ואילו הקב"ה חייב! נו, שאל מוישליה, ומה עכשיו? עכשיו? עכשיו כבר מאוחר, צריך להתפלל מנחה!¹²

מחלקי הדמעות

¹² אינני יודע מה המקור המדויק של סיפור זה. אני מצאתיו ברשת [באתר שטורעם של חב"ד](#). ועל"פ, המתפלל מנחה ייזכר בתפילת המנחה של אליהו בה גם הוא הטיח דברים כלפי מעלה כשאמר לקב"ה: "ואתה הסיבות את ליבם אחורנית" (ברכות לא ע"ב) וגם אותו כללנו בדברינו [הטיחו דברים כלפי מעלה](#) בפרשת שלח לך.